

Академик Михаило Марковић*

Филозофске претпоставке научног истраживања су тројакe: 1) онтолошке, о природи објективне стварности коју истражујемо; 2) епистемолошке, о могућностима и методама сазнавања, и 3) аксиолошке, о вредносним начелима која дају смисао пројекту истраживања.

Међу онтолошким претпоставкама најважније је да непосредан увид у постојање и структуру објективне стварности имамо захваљујући пракси, људској делатности мењања и преображавања света. Пракса је могућа зато што у свету постоји одређени поредак, закони који регулишу ток збивања, узроци који нужно производе одређена збивања, објективне могућности да утичемо на ток ствари и да произведемо догађаје који се назависно од нас не би десили.

Суштинска епистемолошка претпоставка је да применом одређених метода истраживања можемо утврдити истину, дакле, сазнање које је адекватно структури објективне стварности. До таквог сазнања долазимо ваљаном применом емпиријских и теоријских метода: утврђивањем чињеница, формулисањем теорија које те чињенице објашњавају, њиховим проверавањем у пракси и њиховим повезивањем у целовите системе.

Научна истраживања нису вредносно неутрална. Она треба да укључују и критику свега што је у стварности нехумано, ирационално и зло. Та критика се заснива на одређеним аксиолошким начелима, која дају основни смисао нашим интелектуалним напорима и целокупном практичном ангажовању. Најважнија међу тим вредносним претпоставкама јесу начела људског преживљавања, развоја, стваралаштва, слободе, уметности и једнаких услова за стварање хуманог потенцијала појединаца и заједница. Вредности могу имати ограничен, посебни карактер у свакодневном животу, у политици и идеологији. Вредности којима се усмерава наука треба да имају општељудски, етички карактер.

Теоријске претпоставке

У савременим истраживањима у области друштвених наука већ су поодавно напуштени емпиризам Хјума и Мила, као и позитивизам Конта, дакле, филозофске оријентације које су од научника захтевале да, без икаквих теоријских претпоставки, истраживања отпочну сабирањем искуствених података и утврђивањем позитивних чињеница. Сада

* Српска академија наука и уметности.

се зна да плодни научни рад мора да има за полазну тачку јасно формулисање проблема и стварање једног оквира теоријских претпоставки које резимирају претходно знање о томе проблему и које усмеравају искуствено истраживање ка чињеницама које већ унапред имају смисао јер дају одговоре (позитивне или негативне) на постављена питања.

Теоријске претпоставке чине вишеслојну структуру, на чијим се разним нивоима налазе: научне хипотезе које су у непосредној вези с искуством, затим научни закони и теорије различитог степена општости, а на најопштијем и најдубљем нивоу су филозофске претпоставке. Другим речима, истраживач наставља историјски процес сазнавања човечанства и мора бити наоружан знатним предзнањима да би успешно и креативно истражио свој предмет.

Истраживачева предзнања и претпоставке из области филозофије имају тројаки карактер. Оне се прво тичу природе објективне стварности и најопштијих одлика целине света. Део филозофије који се бави испитивањем бивствовања уопште зове се „онтологија“. Дакле, те претпоставке су *онтолошке* претпоставке. Епистемологији, науци о сазнању, припадају претпоставке које се тичу могућности, облика и метода сазнавања; оне су, према томе, *епистемолошке* претпоставке. Најзад, у критичкој друштвеној науци, која не само описује, анализира, објашњава и тумачи свој предмет, већ открива и превазилази његове негативне и нехумане карактеристике, морају постојати и вредносна начела, темељни критеријуми целокупног оцењивања и осмишљавања. То су *аксиолошке* претпоставке, које припадају филозофској науци о вредностима – аксиологији.

Онтолошке претпоставке

Прва и основна онтолошка претпоставка науке јесте објективно постојање стварности независно од наше свести. Непосредан увид у бивствовање објеката, изван наше свести, осећања и воље, имамо захваљујући пракси. Практична делатност је непосредна интеракција субјекта и објекта, човека и природне материје. У тежњи да остваримо наше циљеве улажемо напоре, наилазимо на отпор, сударамо се са спољашњим силама – било да радимо, стварамо техничка или уметничка дела или се боримо с непријатељем. У мери у којој мењамо ту спољашњу, објективну стварност и у којој трпимо њено дејство откривамо њена својства и односе. Кад би она била хаотична и лишена било каквог реда – наша пракса не би била могућа, свака наша операција била би унапред осујећена непредвидивим случајностима. Из чињенице да је наша пракса могућа и често успешна следи да у свету постоји одређени *поредак*, да постоје стабилни предмети с трајним одликама и односима, да су појаве регулисане општим законима, да у друштву постоји неки минимум правила која следе и наши сарадници и наши противници. До појма *узрочности* долазимо из практичног искуства:

кад год, под одређеним условима, наша операција *A* има за последицу неко *B*, а у одсуству *A* не следи *B*, *A* је вероватни узрок појаве *B*. Познавање узрочности као објективне структуре ствари даје нам огромну практичну моћ. Произвођењем узрока ми производимо и одређене ефекте (било да је реч о креацији – у миру, или деструкцији непријатеља – у рату).

Још општији је објективни појам *детерминације*. Један процес је детерминисан ако из објективног постојања одређеног стања једног система у једном моменту нужно следи један скуп могућих стања тог система у неком каснијем моменту. Кад тај скуп има само један елемент, тј. кад је само једно будуће стање система реално могуће – реч је о *једнозначној, стриктној* детерминацији. Најчешће ће детерминација бити *вишезначна*, тј. биће отворено више могућности одређеног степена вероватноће.

Једна од битних онтолошких претпоставки јесте *развој* објеката. Све се у стварности креће и мења у простору и времену. Кретање може бити кружно, елиптично или сасвим неправилно; мењање може бити квантитативно или квалитативно, али и регресивног карактера, тежећи разарању и декомпозицији. У друштву постоји једна посебна врста кретања и мењања која има прогресивни карактер и која се састоји у превазилажењу унутрашњих ограничења објекта. На тај начин настају нове појаве, које повећавају богатство и сложеност стварности.

Епистемолошке претпоставке

Основна епистемолошка претпоставка јесте да, у начелу, постоји *могућност сазнања*. Сви проблеми које смо у стању да формулишемо у начелу су решиви. Скептицизам, филозофско становиште које изражава сумњу у могућност сазнања, одржавало се вековима у историји филозофије, али је најзад у најновије време напуштено. Дуго је чулно сазнање схватано као пасивно, рецептивно индивидуално посматрање ствари. У начелу, оно дозвољава могућност грешке, илузије, или у драстичним случајевима халуцинације. Много већу сазнајну вредност има искуство које је резултат практичног мењања објеката, и то не од стране изолованог, појединачног субјекта, већ од стране друштвене заједнице, и које није статично, већ историјски схваћено, усмерено претходним теоријским знањем. Повећана човекова моћ над природним и друштвеним процесима не може се другачије рационално објаснити већ као повећавање човекових могућности објективног сазнања.

Историја филозофије је историја спорова међу заступницима доктрина које су једнострано истицале примат чулног искуства (емпиризам), разума (рационализам) или интуиције (интуиционизам). Међутим, претпоставка је савремене епистемологије да свака од тих сазнајних моћи има неопходно место и улогу у процесу сазнања и да се свака од њих мора схватити само као неопходни моменат целовитог, сазнајног процеса. Активно практично чулно искуство је извор свих значајних

информација о свету. Рационално мишљење је неопходно за анализу, повезивање, објашњавање и тумачење чулних података. Интуиција усмерава истраживање путем креативног избора научних хипотеза и аксиома научних система.

Циљ сазнања је утврђивање објективне истине, дакле таквог знања које је релативно адекватно структури саме стварности. Питање је, међутим: како можемо знати да ли су један исказ или теорија заиста адекватни објективној стварности? Директно чулно упоређивање једног и другог не даје одговор на то питање јер у нашој чулној слици предмета увек има субјективних елемената. Могу се, међутим, утврдити услови који треба да буду задовољени да бисмо један исказ сматрали истинитим. Први такав услов је да је тај исказ *друштвено комуникабилан*; то мора бити тврдња која има информативни садржај и друштвени смисао. Други услов је да је тај исказ ваљано *образложен и доказан*, тј. изведен из претходно утврђених разлога на логички непрекоран начин. Трећи услов је да тај исказ мора бити *практички проверен*. То значи да се из њега могу извести конкретне последице које предвиђају нека нова искуства. Практичне акције предузете да би се дошло до тих нових искуствених података морају бити успешне ма колико их пута понављали.

Критичка наука

Постоје филозофски правци (позитивизам, феноменологија и други) који науку схватају као неутрално знање, слободно од свих вредносних претпоставки. У време настајања модерне науке (са Галилејем, Декартом и Њутном) одстрањивање свих вредносних судова је било пут ослобађања науке од туторства теологије. Сада је јасно да постоји проблем конфузије у односу науке и идеологије, па је умесан методолошки захтев да се из науке одстране сви вредносни судови који изражавају посебне и себичне интересе привилегованих друштвених група. Међутим, тај захтев није у супротности с вредносним судовима који изражавају општељудске потребе и интересе, и који, према томе, имају објективни, етички карактер.

Тек захваљујући одређеним вредносним претпоставкама друштвена наука може бити *критичка наука*. Позитивно, вредносно неутрално знање пружа обавештења и информације, али, само по себи, не пружа никакву оријентацију у практичној делатности, никакве критеријуме за избор међу различитим могућностима; оно може служити и добру и злу. Људски ум је сведен на тзв. инструменталну рационалност – трагање за најадекватнијим средствима ради реализације циљева које одређује неко други, изван сфере науке. Управо из тог разлога садашња наука је доспела у дубоку кризу. Лишена смера и критичке свести о самој себи, финансирана углавном од снага којима је у интересу нагомилавање материјалног богатства и власти, садашња „неутрална наука“ пружа огромне количине знања о томе како се најефикасније

може разорити свет и неповратно уништити природна средина, како се могу масовно створити вештачке потребе људи и остварити потпуна контрола над животом грађана. Код дела интелигенције и омладине такво изрођавање науке доводи до отуђења, бунта и бекства у ирационално. Прави креативни одговор је повратак рационалности циљева, рехабилитација критичког ума који спаја теорију и етику, знање и морал. Пошто су етичке вредности универзално људске, оне нису у супротности са захтевом објективности научног истраживања. Оне пружају критеријуме за критичку оцену свега онога што је у друштвеној стварности зло, нехумано, нерационално. Истовремено, оне конституишу објективни друштвени идеал, чијем остварењу, у крајњем, тежи целокупна критичка наука.

Међу вредносним претпоставкама истраживања треба разликовати оне које су методолошког карактера и садржинске претпоставке. У погледу методолошких принципа постоји општа сагласност међу научницима. Чак и они који се залажу за „неутралност науке“ прихватају да научни појмови треба да буду јасни, да судови треба да буду прецизно формулисани, да закључци треба да буду логички коректно изведени, да теорије треба да имају што већу моћ објашњавања и предвиђања, да буду проверљиве и примењиве. Нема сумње, јасност, прецизност, коректност, проверљивост и примењивост су вредносни појмови. Научници посебних оријентација и филозофских школа не разликују се међусобно по томе што би неке од тих вредности прихватили а неке одбацивали, већ искључиво по томе што различито схватају приоритете једних у односу на друге, и што, према томе, на различит начин успостављају хијерархију тих вредности.

Знатно већи проблеми настају око универзалног важења садржинских аксеолошких претпоставки, као што су: преживљавање, развој, слобода, социјална правда, мир, солидарност и друго. Изгледа као да око њих постоје велика неслагања и да те вредности имају само релативно важење, условљено местом, временом, социјалним положајем и посебном културном традицијом одређених друштвених група и заједница. Највећи део те релативности може се отклонити ако се појединцима упути питање да ли под осталим једнаким условима прихватају неку од тих вредности или њену супротност. Могло би се на тај начин утврдити да, *под осталим једнаким условима*, људи радије прихватају мир него рат, слободу него неслободу, развој него назадовање, социјалну правду него неправду. Проблем је у томе што се ми увек налазимо у сложеним ситуацијама у којима се суочавамо са међусобним сукобом тих вредности, што „остали услови“ нису једнаки. Дакле, кад би остали услови били једнаки људи би се сложили у погледу листе основних вредности. Они би се, као и у претходном случају, разликовали у погледу приоритета појединих вредности; њихова хијерархија система вредности би била различита.

Добар пример је усаглашавање у Уједињеним нацијама око листе универзалних људских права. Та права су неопходни услови људског

преживљавања и развоја, дакле, то су универзалне људске вредности. Представници различитих друштвених система и идеологија су успели да се сложе око њихове листе. Друга је ствар што људи неолибералних уверења наглашавају искључиви значај политичких права, док социјалисти приоритет дају социјално-економским правима. Битно је, са становишта друштвене науке, да се и једна и друга права налазе у *Повељи уједињених народа* од 1948. године и да, према томе, имају универзални значај.

*
* *

На крају, какве су консеквенце ових разматрања за војну науку? У целокупном комплексу војних знања, вештина, правила и упутстава за делатност у разним фазама и ситуацијама оружане борбе има свакако елемената који немају научни карактер. То су све оне оцене, препоруке и правила који важе само за неку одређену војну ситуацију а нису изведени из знања општег важења (као што су, на пример, елементи примењене науке изведени из фундаменталне науке).

Такође, научни карактер нема све оно што је произвољно и не одговара истини или оно што је супротно аксиолошким претпоставкама науке, на пример, потпиривање колективне мржње према целим народима, или материјално разарање и уништавање живе силе непријатеља које није у функцији ратних циљева, или формулисање ратних циљева који су у служби доминације над туђим народима и окупације туђе територије, а не у функцији легитимне одбране од зла, од туђег освајања, од окупације и терора, и обесправљивање сопственог народа.

Несумњива је етичка легитимност одбране и свега оног што служи одбрани (уколико није реч о одбрани привилегија и неправедно стечених територија). Ослободилачка борба и уопште борба против зла (какво је, на пример, био фашизам или какав је сада фундаментализам сваке врсте) може бити и офанзивна. Није, дакле, пресудно да ли војна доктрина прописује офанзивне или дефанзивне операције, већ како се она може оценити са становишта аксиолошких претпоставки науке и, посебно, са становишта етичких вредности. У том смислу војна наука може бити једна од области критичке друштвене науке.